

Qədim türk yazılı abidələrinin yeni tədqiqi

■ *Azərbaycan dilçilik elminin inkişafında xüsusi xidmətləri olan professor Nizami Xudiyevin elmi yaradıcılığı çoxşaxəli və geniş profillidir. Onun əsas araşdırmaları ədəbi dil tarixi ilə bağlı olsa da, müasir Azərbaycan dili, onomalogiya, nitq mədəniyyəti və s. sahələrin öyrənilməsinə aid əsərləri də dilçilik elmimizin dəyərli nümunələri sırasındadır. Nizami Xudiyevin yaradıcılığında qədim türk yazılı abidələrinin tədqiqi və tədrisi də ayrıca yer tutur.*

Türk xalqlarının qədim abidələri ilə bağlı onun bir neçə əsəri işıq üzünə görüb. Bunlardan "Qədim türk yazılı abidələrinin dilindən seminar məşğələləri" (1988), "Qədim türk abidələrinin sözlüyü" (1992), "Qədim türk abidələrinə aid materiallar" (1993), "Azərbaycan türk yazılı dilinin təşəkkülü". (Ankara, 1996) və s. göstərmək olar.

Türk xalqlarının dilinin, tarixinin, mədəniyyətinin və s. təşəkkülündə əsas mənbələrdən hesab olunan Göytürk abidələrinin araşdırılması professor Nizami Xudiyevi həmişə düşündürmüşdür. Azərbaycan televiziyasına rəhbərlik etdiyi dövrdə onun ssenarisi əsasında Orxon-Yenisey abidələri ilə bağlı televiziya filmi çəkilmiş, nəhayət, 2015-ci ildə "Qədim türk yazılı abidələrinin dili" adlı fundamental dərsliliyi çapdan çıxmışdır. Kitabda qədim türk yazılı abidələrinin tədqiqi məsələləri, fonetika, leksika və qrammatika (morfolojiyası və sintaktik quruluşu) araşdırılıb. Dərslikdə həmçinin qədim türk yazılı abidələrindən mətnlər, seminar məşğələləri üçün material və qədim türk sözlərinin lüğəti təqdim edilmişdir.

Qədim türk yazılı abidələri türk xalqlarının milli düşüncə tərzini, mənəvi dünyasını və zəngin dil tarixini əks etdirən möhtəşəm nümunələrdir. Azərbaycan və digər türk dillərinin tarixi inkişaf istiqaməti, fonetik, leksik və qrammatik kateqoriyaların yaranması və formalaşması bu yazılar əsasında müəyyən edilmişdir.

Çağdaş türk ədəbiyyatının, mədəniyyətinin genetik əsasında qədim türk mədəniyyəti dayanır. Buna görə də qədim türk abidələrinin öyrənilməsi ali məktəblərin filologiya və tarix fakültələrində tədrisi tariximizin, mədəniyyətimizin öyrənilməsi istiqamətində mühüm tələblərdən biridir. XXI əsrin dünyada türk əsri olaraq qəbul edilmiş bir vaxtda həm qədim türk yazılı abidələrinin, türk yazısının, eyni zamanda müasir türk dillərinin müqayisəli şəkildə sistemli tədqiqinə, müasir tələblərə cavab verən dərsləklərin, dərslər vəsaitləri və proqramların hazırlanmasına böyük ehtiyac vardır. Yeni çap olunmuş bu dərslik göstərilən tələblərə tam cavab verir, özündən əvvəlki tədqiqat əsərlərinə və dərsləklərə istinad edilərək, xeyli əlavə faktlarla zənginləşdirilərək bu sahə ilə maraqlananların ixtiyarına verilməmişdir.

Professor N.Xudiyev bu dərsliliyi yazarkən vacib mənbələrlə yaxından tanış olmuş, həmin mənbələrin çoxluğuna baxmayaraq onları bir-bir izləmiş, materiallara bu günün prizmasından yanaşmışdır. Qeyd olunan mənbələrə türk dillərinin qədim yazılı abidələri, ərəb, fars, Çin və qədim yunan, Bizans mənbələri daxildir. Lakin türk dillərinin tarixinin öyrənilməsi üçün ən etibarlı mənbələr türk dillərinin öz qədim yazılı abidələri

dir. Əsrlərin sınağından keçərək dövrümüzdə qədər qorunub saxlanan qədim türk yazılı abidələri V-X əsrlərə aid olan yazılı materiallardır.

Dərsliliyin əsas fəsillərindən biri "Qədim türk yazılı abidələrinin tədqiqi tarixi" adlanır. Müəllif qeyd edir ki, Orxon-Yenisey abidələri haqqında ilk dəfə I Pyotrun dövründə məlumat verilmiş, daha sonra İsveç zabiti İohann Strahlenberq bu yazılarla bağlı axtarışlar aparmışdı. XIX əsrin əvvəllərində Mərkəzi Sibirdə tapılan bu qeyri-adi yazılara maraq artmış, Qriqori Spasski "Sibir xəbərləri" jurnalında yazılarla bağlı məqalə nəşr etdirmiş, 1889-cu ildə fin alimləri Yenisey yazılarının finlərə mənsub olduğunu iddia etmiş və atlasını çap etdirmişlər. Həmin ildə rus tədqiqatçısı N.M.Yadrintsev Monqolustanda Kültigin və Bilgə xaqan abidələrini tapmış, abidələrin arxa tərəfindəki Çin yazısından bu abidələrin türklərə məxsus olması aydınlaşmışdı. Lakin yazıların hansı əlifba ilə yazılması alimlər arasında mübahisələrə səbəb olmuş, onları müxtəlif əlifbalarla bağlamaq cəhdləri müvəffəqiyyətsizliyə uğramışdır.

Danimarkalı alim V.Tomsen yazıların sağdan sola oxunduğunu, oxşar işarələri, işarələrin bəzən bitişik, bəzən ayrı yazıldığını müəyyən etmişdi. Daha sonra V.Tomsen türk dillərində ahəng qanununa əsaslanmaqla bəzi sözləri: Kültigin abidəsindən tenri, türk, Kültigin sözlərini oxumağa müvəffəq olmuş və onun sayəsində 1893-cü ildə Kültiginin şərhini qoyulmuş abidənin məni tamamilə oxunmuşdu. Tomsendən sonra rus alimi V.Radlov Kültigin və Bilgə xaqan abidələrinin mətnlərini nəşr etdirmişdi. 1909-cu ildə Q.Ramsted "Moyun Çor", 1912-ci ildə V.L.Kotviç "Külü Çor" abidələrini tapır. 1951-ci ildən başlayaraq S.Malovun qədim türk abidələri ilə bağlı sanbalı əsərləri çap olunur. Eyni zamanda Türkiyədə H.N.Orkun bu abidələrin tədqiqi ilə məşğul olmuş, dörd cildə ibarət "Eski türk yazıtları" (1936-40) əsərini nəşr etdirmişdir.

Dərslikdə abidələrin fonetik sistemi də araşdırılmış, hər bir səsini yazılışı, yeri, mövqeyi ətraflı şərh edilmişdir. Əsərdə qeyd olunur ki, Göytürk abidələrində çox vaxt saitlər mətn daxilində, tərkibində yazıldığına görə onların sayı da hələ tam dəqiqləşdirilməmişdir. X əsrə qədərki göytürk ədəbi dilindəki səkkiz saiti ifadə etmək üçün dörd-beş işarədən istifadə edilmişdir. Orxon-Yenisey yazılarında 16 samit səs işlənmişdir. Samitləri ifadə edən yazı işarələri qalın və ya incəliyi əks etdirmə cəhətdən eyni olmamışdır.

Kitabda qeyd olunur ki, qədim türk yazılı abidələrinin dili V-VIII əsr xalq danışığı dilini əks etdirən ədəbi dildir. Qədim Orxon-Yenisey yazılarının lüğət tərkibində olan

sözlərin bir qismi müasir türk dilləri üçün arxaikləşmiş olsa da, digər qismi bəzən fonetik dəyişmələrlə, bəzən də olduğu kimi işlənərkəndir. Məşhur "Tonyukuk", "Kültigin", "Bilgə xaqan", "Külü Çor" abidələrinin dili müasir oğuz qrupu türk dillərinə olduqca yaxındır. Müəllifin qeyd etdiyi kimi, 732-ci ildə yazıldığı ehtimal olunan "Kültigin" abidəsinin lüğət tərkibini Azərbaycan dilinin lüğət tərkibi ilə müqayisə etdikdə təxminən 20-ə qədər sözün müasir dilimizdə də işləndiyinin şahidi oluruq.

Yazılı abidələrin geniş, hərtərəfli tədqiqi belə bir fikir söyləməyə əsas verir ki, bu mətnlər yüksək səviyyədə inkişaf etmiş ədəbi dildə yazılmışdı. Bu isə öz növbəsində onu təsdiq edir ki, qədim türk yazılı abidələrinin dili eramızın V əsrindən daha əvvəl yaranmış, böyük bir inkişaf yolu keçmişdi. Qədim türk yazılarının, onların mənsub olduğu xalqların danışıq sistemini əks etdirməsi o deməkdir ki, bu yazılarda müşahidə edilən mükəmməl morfoloji, sintaktik, semantik xüsusiyyətlərin tarixi V əsrdən də öncəyə gedib çıxır.

Bir çox tədqiqatçılar kimi, professor N. Xudiyev də qeyd edir ki, qədim türk yazılı abidələrinin sintaksisi hələ tamamilə öyrənilməyib. Bu abidələr zaman-zaman müxtəlif əlifbalarla: göytürk, uyğur, mani, brahma-hind və s. əlifbalarla tərtib edilmiş, durğu işarələrindən istifadə olunmamışdır. Buna görə də bəzən onların oxunmasında yanlışlıqlara yol verilmişdir. Bu da həmin tarixi sənədlərin yenidən araşdırılmasını tələb edir ki, yazılı mətnlərin sintaksisi haqqında yalnız bundan sonra doğru, dəqiq fikir söyləmək olar.

Dərsliliyin ən uğurlu və dəyərli cəhətlərindən biri də kitabın sonunda verilmiş "Qədim türk sözləri lüğəti"dir. Bu lüğətdə 60 mindən artıq sözün izahı verilmiş, qədim türklərin zamanında işlənmiş bir sıra antropnim, etnonim, toponim və hidronimlər öz əksini tapmışdır. Dərsliliyin önəmli cəhətlərindən biri də budur ki, bu mövzuda kitabların əlsəriyyətinin kiril əlifbası ilə nəşr edilməsi tələbə və magistrlərin istifadəsi üçün müəyyən çətinliklər yaratdığı halda, bəhs etdiyimiz dərsliliyin latın qrafikalı əlifba ilə çap olunması müasir oxucuların istifadə problemini xeyli asanlaşdıracaq. Kitabın ali məktəb tələbələrini, magistrələri, doktorantları üçün əvəzsiz mənbə olacağına şübhə etmir, əsərin müəllifinə gələcək yaradıcılığında daha böyük uğurlar arzulayıyıq.

Nəbi ƏSGƏROV,
filologiya üzrə elmlər
doktoru, professor